

SIPOS MÁRIA

Időhatározói összetett mondatok serkáli hanti szövegekben¹

In the present paper a special kind of Northern Khanty linguistic material will be investigated in order to map the syntactic environment to the development of finite temporal clauses. The speciality of the texts is the so called „tail-head linkage”, which, by repeating the SoA of the previous sentence, and thus being able to transform it into a background event with respect to the foregrounded event of the sentence, can produce a syntactic environment favourable to the development in question. The value of the texts is due to the facts that, firstly, they do not belong to the folklore genres, consequently, they must be much closer to spoken speech production than any texts of that period that have been examined so far, secondly, these narratives were originally written down by the speaker himself/herself.

Keywords: Khanty, tail-head linkage, temporal clause, finite/infinite subordination.

1. Bevezetés

Az alábbi írás célja az, hogy a 20. század eleji finnugrisztikai gyűjtésekben ritkának számító, nem folklór hanti szövegben található időhatározói összetett mondatok fajtáit áttekintse egy északi hanti (uráli, obi-ugor) szöveganyagban, és ezzel – amennyire a lehetőségek engedik, l. a 6. számú lábjegyzetet – viszonyítási alapot teremtsen a mai, nem folklór jellegű hanti szövegek hasonló vizsgálatához. Az áttekintés a serkáli hanti folklór szövegekre és egyben az adatközlő stílusára jellemző narratív formulával, az úgynevezett „tail-head linkage”-dzel (THL)² összefüggésben történik.

Szibériát – ahol negyvennél is több, különböző nyelvcsaládba sorolható vagy izolált nyelvet beszélnek – szokás egyetlen areának tekinteni (ANDERSON 2006). A felsorolható közös vonások között van az alárendelő összetett mondatoknak megfelelő igeneves szerkezetek használata is (Case Marked Clausal Subordination with Nominalized Verb, ANDERSON 2006: 269), amely jellemző a szamojéd, az obi-ugor nyelvekre, valamint egyebek között a burjátra, az evenkire, a tuvaira, a jukagirra, valamint a nyivhre. ANDERSON azt is kimondja, hogy az orosz nyelv hatása másodlagosan is teremt areált (ANDERSON 2006: 291), és bemutatja az orosz mintára kialakult alárendelő mondatokat is. GRENoble részletesen

¹ Köszönetet mondok MUS NIKOLETTnek, valamint a lektorálásért két további kollégának, akik a szöveg végső megformálásához hasznos tanácsokkal láttak el.

² Magyarra kb. *farok-fej kapcsolás*-ként lehet fordítani.

foglalkozik az evenkiben zajló hasonló folyamatokkal, és azt tapasztalja, hogy a korábban általános igeneves szerkezetek mellett jócskán vannak alárendelő összetett mondatok is, amelyekben a kötőszó belső nyelvi változás útján is létrejöhetett, és ugyanúgy oroszból kölcsönzött elem is betöltheti a kötőszó szerepét (GRENOBLE 2012: 104). Hangsúlyozza, hogy egész Szibériára kiterjeszthető a megfigyelés (GRENOBLE 2012: 100).

Az uralisztika is felfigyelt arra, hogy a hagyományosnak tekintett igeneves alárendelés mellett az orosz hatására finit igékkel alkotott, alárendelő összetett mondatok is kialakultak a mai nyelvekben (COMRIE 1988: 474). A permi nyelvekben is vannak efféle változások: RIESE (1998: 273) is kiemeli az indo-európai modell gyors terjedését az igeneves szerkezetekkel szemben. Leinonen kvantitatív felmérést nem végzett ugyan arra nézve, hogy a komiban csökken-e az igeneves szerkezetek száma az alárendelő összetett mondatokhoz képest, de ezt tartja valószínűnek (LEINONEN 2002: 343). Az erdei enyec nyelvből ismerünk – a szerzők által premodernnek nevezett, azaz a masszív orosz hatás előtti időkből származó szövegekben – alárendelő viszonyt tartalmazó parataktikus³ mondatokat (KHANINA – SHLUINSKY 2008).

Az orosz hatásnak feltehetőleg nagy szerepe van a szintaktikai megoldások közötti arányok változásában. Ugyanakkor nem lehet minden nyelvtani módosulást automatikusan és kizárólag a másik nyelv hatásának tulajdonítani. A nyelvészeti gondolkodásban már jó ideje jelen van ez az óvatosság, illetve cél a kontaktus hatására lezajlott változások és a belső keletkezésű jelenségek elkülönítése (l. pl. THOMASON 2006). Definíció szerint „kontaktus okozza azt a nyelvi változást, amelynek megtörténte sokkal kevésbé lenne valószínű egy bizonyos nyelvi kontaktuson kívül”⁴ (THOMASON 2001: 62). Ebbe a meglehetősen tág meghatározásba sokféle nyelvi változás belefér a nyelvhaláltól a forrásnyelvi minta mérsékeltebb befolyásáig, amely belső eredetű nyelvi változásokat erősít fel (THOMASON 2006: 340). Nyelvi kontaktusok vizsgálatakor tehát feltétlenül számolnunk kell nyelven belüli tendenciákkal is, amelyek kedveznek új szintaktikai megoldások kialakulásának.

Arról sajnálatos módon nem tudunk képet alkotni, hogy a hanti nyelvnek milyen volt az orosz–hanti kétnyelvűség előtti állapota. Az obi-ugor nyelveket érő orosz hatás nyilvánvalóan a szovjet időkben erősödött fel, amikor az oktatás, a politika, az adminisztráció, a munkavállalás stb. nyelve az orosz lett, de jól tud-

³ A parataxis egymás mellé helyezést jelent, vagyis a parataktikus mondatban a tagmondatok között semmiféle nyelvtani elem nem jelöl kapcsolatot.

⁴ „Contact is a cause of any linguistic change that would have been less likely to occur outside a particular contact situation” (THOMASON 2001: 62).

juk, hogy azt megelőzően is volt kontaktus az őslakosok és az oroszok között⁵ (ennek elsősorban a lexikológiai következményei vannak feldolgozva). Noha az alábbiakban vizsgált nyelvi anyag közlője is hanti–orosz kétnyelvű beszélő volt, a szovjet korszak elején lejegyzett szövegek a kétnyelvűségnek egy korábbi, mintegy 80 évvel ezelőtti stádiumát dokumentálják. Ezt a korszakot azért érdemes vizsgálni, mert a kétnyelvűség nem volt még olyan kiterjedt, mint a későbbi évtizedekben, enélkül pedig általában nem jönnek létre jelentősebb, a nyelvi struktúrát érintő változások (THOMASON 2006: 341).⁶

A finnugrisztikai, így az obugrisztikai gyűjtések hosszú időn át elsősorban a folklórra koncentráltak. Ilyen anyag alapján kielégítően le lehet írni egy nyelv fonémakészletét, morfológiáját, morfonológiáját, de a folklórban, akár énekelt, akár prózai műfajokról van szó, szintaktikailag és a lexikont tekintve is lehetnek eltérések az élőbeszédhez képest. Nem nagy eltérésekről lehet szó, mert az a szintaktikai kép, ami a gyűjtések alapján kirajzolódott, nem mond ellent sem a tipológiai, sem pedig az areális nyelvészeti ismereteknek. Mindazonáltal árnyalhatja a képet azoknak a korai („premodern”) nyelvi anyagoknak a vizsgálata, amelyek a beszélt nyelvhez álltak közelebb.

A vizsgálat elsősorban arra keresi a választ, hogy az időhatározói mondatok milyen módon voltak kifejezhetők. Ez annak a folyamatnak a megértéséhez fontos, amely a mai helyzethez vezetett, amikor is az igeneves szerkezetek már nincsenek túlsúlyban, vagyis a kötőszavas alárendelő mondatok aránya megnövekedett.

A feldolgozás menete a következő lesz: a második rész az adatközlőről tudottakat és a gyűjtés körülményeit ismerteti. Ezután (3. rész) az alárendelésnek a téma szempontjából legfontosabb vonatkozásait emelem ki, azután a THL-kapcsolás lényegét foglalom össze. Majd (4. rész) az északi hantiban ismert összetettmondat-fajtákról a szakirodalomban fellelhető információkat gyűjtöm össze. Az 5. rész a serkáli adatközlő szövegeiben található mondatfajtákat veszi sorra, kitérve a mese és a szabadabb, narratív műfaj közti különbségre is. A 6. rész összefoglalja a vizsgálat eredményeit.

⁵ Arról nem is beszélve, hogy nyelvi hatások nem csupán az orosz részéről érték a hantit, és nem is csak az utóbbi száz évben, ami miatt nyilvánvalóan illuzórikus lenne valamilyen „tisztá hanti” állapot feltárására törekedni.

⁶ Amint írásom egyik lektora erre felhívja a figyelmet, észre kell vennünk, hogy noha a közösség egészét a későbbiekhez képest feltehetőleg gyenge orosz hatás érte, a vizsgált beszélő mondatszerkesztésében, közelebbről a szórendben már érzékelhető a hagyományos hantitól való eltérés. Mindebből az is következik, hogy a vizsgált szövegek csak viszonylagosan tekinthetők az intenzív orosz hatás előtti állapotot jellemző nyelvi anyagnak. Lektorom megjegyzését nagyon köszönöm.

2. Az adatközlőről és a vizsgált szövegekről

WOLFGANG STEINITZ 1934 és 1937 között több szakaszban dolgozott Kirill Ilarionovič Maremjaninnal, és jelentős mennyiségű serkáli nyelvjárású szöveget gyűjtött tőle, valamint a serkáli nyelvtan is nagyrészt hozzá kötődik. A verses és prózai folklór mellett Maremjanin élettörténetét is rögzítették, amelyek a folklórnál közelebb állnak az élő beszédhez. A szövegmennyiség egy hosszabb és több rövidebb részből tevődik össze (STEINITZ 1989: 133–200; német fordítással és jegyzetekkel együtt). Spontán beszédprodukciónak természetesen akkor sem nevezhetnénk, ha Maremjanin tollba mondta volna STEINITZnek. Visszaemlékezéseit az előszó tanúsága szerint STEINITZ buzdítására Maremjanin maga jegyezte le.⁷ Ebből nyelviileg sok minden következhet, például az is, hogy a mondatok tagolásában a lejegyző prekonceptiója vélhetőleg kevésbé érvényesül.

Maremjanin hagyományos hanti faluban született 1907-ben, serkáli nyelvjárási területen. Mivel olyan nagy volt a családjuk, hogy pusztán halászatból és vadászatból nem lehetett eltartani, apja egy kereskedőnél is vállalt munkát. Így gyerekkorában Maremjanin is évekig egy orosz kereskedőnél dolgozott. Mindamelllett a tradicionális hanti gyakorlati tudást is megszerezte, megtanult halászni és vadászni is, sőt társaival medvét is ejtett el. A szokásokat is jól ismerte, hiszen aktívan részt vett a hagyományos medveünnepi szertartás megülésében is. Folklórismerete olyan szintű volt, hogy életének későbbi szakaszában Moszkvában és Leningrádban is fellépett. Néhány társával együtt komszomolista lett, ezért járt meg később orosz nagyvárosokat is (Tobolszk, Moszkva, Leningrád), amikor politikai képzésben részesült.

Egészen bizonyos tehát, hogy az adatközlő egyrészt jól ismerte a hagyományos hanti kultúrát, nyelvet és folklórt, másrészt a STEINITZcel folytatott munka idejére már kiválóan tudott oroszul is. Mindez nyomon követhető szókincsében is, amely a régi, a fonémarendszerhez nyilvánvalóan adaptált átvételek mellett – például *rupijt*- 'dolgozik' (STEINITZ 1989: 134), *lupij*- 'szeret' (i. m. 165), *kot* 'év' (i. m. 134) – a technikai újdonságokhoz, politikai, illetve mozgalmár élethez köthető újabb elemekben is bővelkedik – például *zawod* 'üzem', *fabrika* 'gyár', *awtomobil* 'autó' (i. m. 145), *gostorga* 'állami kereskedelmi vállalat', *dogowor* 'megállapodás' (i. m. 140), *praktik* 'gyakorlat' (i. m. 142). Ez utóbbiak általában már nem illeszkedtek a serkáli hanti fonémarendszerhez, vagy nem követik a hanti fonotaktikai szabályokat. Hibrid szerkezetekre és vegyes szókapcsolatokra

⁷ „Nicht alle der hierher veröffentlichten Materialien aus dem Nachlaß sind von STEINITZ selbst aufgezeichnet worden; dazu gehören z. B. die Geschichten aus dem Leben Maremjanins (Nr. 7)... Ein Teil diese materials wurde offenbar von den Sprachmeistern auf Steinitz' Veranlassung niedergeschrieben (Nr. 7), anderes war bereits fixiert und wurde STEINITZ damals überlassen (STEINITZ 1989: X–XI).

is vannak példák. Például a *pes puškan takli* 'puska nélkül' (i. m. 183) szókapcsolatban két azonos szerepű funkciószó is található: az orosz eredetű *pes* prepozíció és a serkáli *takli* posztpozíció jelentése ugyanaz: 'nélkül' (a *puškan* fogalomszó ugyancsak az oroszból került a hantiba). A minden elemében hanti *χus-kimət tatəna* '(19)22 év(é)ben' mellett találunk ilyen időmegjelölést is: *χus-perwoj kotna* '(19)21 év(é)ben', amelyben a 'hús' jelentésű első elem, illetve a *kot* 'év' szón lévő *-na* lokatívuszrag hanti, a másik két elem orosz eredetű (*perwoj* 'első', *kot* 'év'). Oroszból kölcsönzött kötőszók nem fordulnak elő szövegeiben.⁸

3. Az alárendelés kifejezése

Az uráli nyelvek szintaktikai változásai kapcsán általában a véges, kötőszavas alárendelő összetett mondatok kerülnek látóterbe, de az alárendelésnek számos más kifejezési eszköze lehet. Monográfiájában CRISTOFARO sorra veszi a nyelvekben előforduló eljárásokat, amelyek különbözhetnek az ige megformálásában (véges / igeneves, balancing / deranking, TAM stb.), az ige argumentumainak jelölésében stb. (CRISTOFARO 2003: 53–74).

A fent említett, szibériai areálra jellemző változás során mondattanilag igen változatos megoldások jöhetnek létre. Például az erdei enyecben az alárendelések különböző fajtái léteztek és léteznek a korábbi és a mai szövegek tanúsága szerint, kezdve az igeneves szerkezetektől a kötőszavas vagy kötőszó nélküli összetett mondatokon át a kötőmóddal megjelenő mellékmondatot tartalmazó összetett mondatig (KHANINA – SHLUINSKY 2008).

Az északi hantiban a korai és a modern gyűjtésekben is megtalálhatók az igeneves szerkezetek és a jelöletlen (aszindetikus) összetett mondatok. Az aszindetikus mondatokban nincs kötőszó az egymással tartalmilag összefüggő (tag)mondatok között. Igen gyakran nehéz eldönteni, hogy a két egymás mellé helyezett mondat között mellérendelő vagy alárendelő-e a kapcsolat. További nehézséget okoz, hogy az ilyen szövegekben nincs fogódzó annak eldöntésére, hogy a szövegkiadásban megjelenő vessző ténylegesen jelölt-e intonációs határt vagy inkább helyesírási konvenciókkal függ össze (GRENOBLE 2012: 102). A fenti két bizonytalanság ellenére is fontos ez a mondattípus, mert ebben van meg a lehetőség az – akár kölcsönzött, akár belső keletkezésű – kötőszó megjelenésére.

⁸ Ez azért is érdekes, mert a serkáli a legdélebbre elhelyezkedő északinak számító nyelvjárás. A déli dialektusokban ezzel szemben, amint CSEPREGI (1996) összefoglalja, a 20. század elején már voltak oroszból kölcsönzött kötőszók, alá- és mellérendelők egyaránt. Időhatározói kötőszó átvétele az általa vizsgált déli hanti szövegekben sem figyelhető meg (CSEPREGI 1996: 60–63). Köszönöm írásom egyik lektorának, hogy erre felhívta a figyelmet.

A jelöletlen alárendelés gyanújába eső mondatok megítélésében CRISTOFARO (2005) művében felsorolt kritériumokra támaszkodom, azaz alárendelőnek tekintem azt a két tagmondat közötti viszonyt, amelyben az egyik esemény⁹ a másik háttéréül szolgál – az időhatározói összetett mondatok esetében az egyik esemény a másik idejéről informál (CRISTOFARO 2005: 29). Másképpen fogalmazva: az alárendelő mondat kognitív szempontból aszimmetrikus. Míg a mellérendelésben egyik kijelentés sem prominens a másikhoz képest, addig az alárendelésben a mondat egésze lényegileg az egyik folyamatot, állapotot, eseményt írja le, és a másik csak a háttérét, valamely körülményét adja meg (CRISTOFARO 2005: 29–30).

Az egy mondaton belül szereplő két esemény egymáshoz való viszonyát érinti az a, Maremjanin visszaemlékezéseiben is számos alkalommal felbukkanó elbeszéléstechnika, amit a magyar folklorisztikában haladványos formulaként említenek (VARGYAS 1988: 29). Ez azt jelenti, hogy egy eseménysor elbeszélése ismétlések sorával valósul meg. Ilyenkor az előző mondat végén megismert részlet újra megjelenik a következő mondat első tagmondatában, és ezt követi az új részlet. Ez az új részlet kezdő eleme lesz majd a rákövetkező tagmondatpárnak, és így tovább. Ezt a technikát a következőképpen lehet szemléltetni: [A, B] [B, C]. [C, D] stb. Példa akad rá a magyar folklórból is (1):

(1) „... a királyi palota mellett van egy üveghegy. A(z üveghegy) tetején egy fenyőfa, a fenyőfa tetejibe egy nádszál, a nádszál tetejibe egy tű, a tűnek a tetejibe egy piros alma” (VARGYAS 1988: 30).

Ennek a szövegszervező technikának az elsősorban a mondat állítmányi részét érintő változatát nevezik a nyelvészetben farok-fej-kapcsolásnak (tail-head linkage). Ezt az – elsősorban narratív műfajokra jellemző – stílusesszokt leírták már ausztráliai, ausztrónéz, afroázsiai, észak- és dél-amerikai nyelvekben (GUILLAUME 2011: 112). Ázsiai előfordulása is van: például az evenkiben is jellemző eszköze (volt) az elbeszélő műfajoknak, mégpedig nemcsak a folklórban, hanem a szóbeli narratívákban is (GRENOBLE 2007, 2013). A terminust először THURMAN (1975) használta. Lényege tehát az, hogy az egyik mondat végén elhangzó igei szerkezet a következő mondat elején megismétlődik, például a következő kombai nyelvű (Pápua Új-Guinea) mondatpárban (2):

⁹ A jobb híján használatos *esemény* szó itt és a továbbiakban a CRISTOFARO által használt *state of affairs* (rövidítése *SoA*), vagyis az *events*, *states*, *situations* és hasonló terminusok hiperonimájának szánt szakkifejezés (CRISTOFARO 2005: 25) magyar megfelelője.

- (2) *Kha-negena* / *refe* *fe* *büwene-n-a* /
 go.3SG.NF-until.DS year one finished.3SG.NF-TR-DS
khumolei.
 die.3SG.NF
 'It went on during one year and then he died.'
Khumolei-n-a / *ifamano*.
 die.3SG.NF-TR-DS bury.3PL.NF
 'He died and they buried him.' (DE VRIES 2005: 364)

A következő példa (3) a kamula (Pápua Új-Guinea) nyelvből származik:

- (3) ... *yia:-ta* *madipata* *pota-iyó*.
 ..3PL-AGNT both run.awayPL-RP
 '... they both ran away.'
Yia: *pota-mama...*
 3PL run.away-SS
 'While they were running away...' (ROUTAMA 1997: 3)

A mondatpár második tagjában bekövetkező ismétlés megformálása a nyelvekben többféle lehet:

- (a) legtöbbször nominalizálva, de véges igeiként is;
- (b) az előző mondatban szereplő bővítményeivel együtt vagy azok nélkül is;
- (c) ugyanazt az igetövet megismételve, vagy egyfajta parafrázisát adva (GRENOBLE 2013: 372).

Fő funkciója a események, illetve a szereplők koherenciájának biztosítása. Ráirányíthatja a figyelmet a legfontosabb történésekre, sőt egyes népek folklórjában olyan komoly szerepet is játszhat, hogy az ilyen felépítésű mondatokból áll össze a történet fő eseménysora, vagyis ami kívül esik, a cselekmény szempontjából nem primér jelentőségű (sziroi nyelv, Pápua-Új-Guinea; VAN KLEEF 1988: 153).

Arra is felhívhatja a figyelmet, hogy az előző mondatban említett esemény lezárult, ami sokszor úgy értelmezhető, hogy a lezárult esemény utat ad a következőnek. Mivel egy esemény másodszori említésekor már semmiképpen nem tekinthető új közléselemnek, emiatt háttérbe helyeződik, és a mondat második részében kifejtett esemény kerül előtérbe (GUILLAUME 2007: 112). Másképpen fogalmazva viszonyítási pontul szolgálhat a később elhangzó eseménynek. Mindez a farok-fej kapcsolásban szereplő mondatpár másodikjában a tagmondatok eseményei közti idővonatkozásokat is kiemelheti, közelítvén ezzel az időhatározói összetett mondatokhoz.¹⁰ A jelenlegi leírások alapján nagyon valószínű, hogy ki-

¹⁰ Mindez persze nem jelenti azt, hogy ilyen tagmondatok között mellérendelő kötőszó nem jelenhet meg.

alakulásához azokban a nyelvekben ideálisak a szintaktikai körülmények, amelyekben az állítmány mondatvégi helyzetben van (GRENOBLE 2007: 157).

4. Az időhatározói alárendelés kifejezése a hantiban

Az uralisztikában általános vélemény, hogy az alapnyelvben az igeneves alárendelés volt uralkodó (HAJDÚ 1981: 167–168, 1988: 82, COMRIE 1988: 474, BERECZKI 2003: 58), amire elsősorban a finnugor és a szamojéd nyelvek 19–20. századi szintaktikai vonásaiból (BERECZKI 2003: 59), illetve a rekonstruálható kötőszók hiányából is következettek (HAJDÚ 1981: 167, 1988: 82). Következésképpen az uráli nyelvekben, így a hantiban is, az alárendelésben az igeneves eljárást tarthatjuk eredetinek. COMRIE az 1980-as években tapasztalható helyzetet úgy foglalta össze, hogy a szamojéd és az obi-ugor nyelvekben az igeneves szerkezetek használata jellemző. Ami a marit, a permi és a mordvin nyelveket illeti, ezekben is viszonylag gyakori, de a felsorolás sorrendje egyben a használat visszaszorulásának mértékét is mutatja. A balti-finn nyelvekben, a számiban és a magyarban pedig az összetett mondat az alárendelés tipikus kifejezési eszköze (COMRIE 1988: 475).

STEINITZ serkáli nyelvtanaiban (STEINITZ 1950, 1989) gyakorlatilag nincs szintaktikai fejezet. Serkáli egyetemi jegyzetében SCHMIDT ÉVA kimondja, hogy „az északi osztjában egészen az utóbbi időkig alig volt alárendelt mellékmondat; a mellékmondatokat melléknévi igeneves szerkezetek helyettesítették” (SCHMIDT 2008: 69).¹¹ Az időhatározói alárendelést is elsősorban transzformációs szempontból tárgyalja, vagyis bemutatja, hogyan vezethető le a finit mondatból egy másik mondatba beágyazható igeneves szerkezet: „A melléknévi igeneves szerkezet felfogható egy alapmondatnak az egyik mondatrész szempontjából végrehajtott transzformációjaként (redukciójaként). Az így nyert szerkezet alkalmas egy másik mondat bizonyos pozícióinak (mondatrészeinek) betöltésére” (SCHMIDT 2008: 70).

Kresztomátiájában HONTI nem érinti az igeneves szerkezetek és a véges ígét tartalmazó mellékmondatok közötti összefüggéseket. Az összetett mondatok tárgyalásakor formailag mellérendelt mondatnak nevezi azokat, amelyek logikailag alárendelő viszonyt tükröznek, de alárendelő kötőszót nem tartalmaznak (HONTI 1984: 102). Bemutatja a formailag is alárendelt, alárendelő kötőszót, illetve kérdőszót tartalmazó összetett mondatokat, amelyek azonban megfigyelése szerint a fent említett mondatfajtánál ritkábbak, és leginkább az északi nyelvjárássokra jellemzők. Az alárendelő kötőszók között felsorolja a kérdő névmásokat, kérdő és mutató névmási határozószókat, valamint az orosz eredetű kötőszókat is

¹¹ A nyelvtan valójában mintegy három évtizeddel korábban, az 1970-es években íródott, a 2008-as évszám a kézirat egyetemi jegyzet publikálására utal.

(HONTI 1984: 103). HONTI a „formailag mellérendelt” címkével feltehetőleg olyan mondatokra utal, amelyekben az egymásra következő tagmondatok viszonya sem morfológiailag, sem lexikailag nem fejeződik ki, de tartalmuk és a kontextus alárendelő kapcsolatra utal. Ezek azonosítása sok esetben – például tárgyi alárendelések – nem okoz problémát (4):¹²

- (4) *mōλχa nāŋ āŋke-m peλa lõp-s-ən, mitra*
 minap 2SG anya-1SG PPOS mond-PST-2SG bölcsesség
tāj-λ-ən
 birtokol-PRS-2SG
 'A minap mondtad az anyámnak, van bölcsességed' (HONTI 1984: 102).

Azoknak a mondatoknak, amelyekben két eseményt írnak le a tagmondatok, természetesen nem mindegyikében van időhatározói kapcsolat. Az időhatározói alárendelés gyanújába eső ilyen mondatokról nem mindig lehet eldönteni, hogy események felsorolásáról van szó pusztán, vagy az egyik esemény a másik idejéről közöl valamit, más szóval az egyik állítás a másik háttérül szolgál. A következő példa (5) azt illusztrálja, amikor események pusztán felsorolásáról van szó, és egyik állítás sem kevésbé prominens a másiknál:

- (5) *jõχ tāŋ-əs, it õt-əs*
 PRVB belép-PST.3SG PRVB lefekszik-PST.3SG
 'Bement / hazament, lefeküdt.' (STEINITZ 1950: 89)

Mivel a mese előző mondatában a főhős még halált hozó labdajátékát játszotta a falubeliekkel, a fő közléselem ennek befejezése, vagyis az, hogy hazament. Más szóval a hazatérés nem a lefekvés idejét adja meg pontosabban, hanem a pusztán tény fontos. A következő mondat is inkább az események egyszerű felsorolásaként értelmezhető, és kevésbé úgy, mint amelyben a belépés viszonyítási pontként szolgál az üdvözléshez (6):

- (6) *jõχ tāŋ-əs, χon pānna wūśa wer-əs.*
 PRVB belép-PST.3SG uralkodó PPOS üdvözlés tesz-PST.3SG
 'Belépett, (és?) üdvözölték egymást a cárral.'
 vagy
 '(Amikor? Miután?) belépett, üdvözölték egymást a cárral' (STEINITZ 1950: 93).

¹² Ez a példa kazimi hanti, a dolgozatban szereplő összes többi hanti mondat a serkáli nyelvjárású adatközlőtől származik.

5. Időhatározói alárendelés Maremjanin szövegeiben

Az alábbiakban áttekintem, hogy a mesékben milyen időhatározó összetett mondatok fordulnak elő (5.1.), majd pedig a visszaemlékezések szövegeiben előforduló szintaktikai megoldások részletes ismertetése következik (5.2.), mindkettő esetében a THL-kapcsolással összefüggésben. A szövegből azok a mondatok kerültek be a vizsgálandók közé, amelyek

5.1. Folklor

Maremjanin folklórszövegeiben általában igeneves szerkezetek találhatók időhatározói szerepben. Ezek morfológiai megformáltságuk szerint lehetnek: „igenév + birtokos személyjel + rag / névutó”, például (7) és (8):

- (7) *śit-l-na nik mǎn-əs kattəŋ-a.*
 ez-3Sg-Loc Prvb megy-Pst.3Sg kikötő-Lat.
nik jǒχət-m-at-na ojka-jət šǎš tup-a
 PRVB érkezik-PPTC-3SG-LOC öregember-3SG hátsó evező-LAT
tet-əs
 ül-PST.3SG
 'Ezzel lement a kikötőbe. Leérkeztek az öregember a hátsó evezőknél ült' (STEINITZ 1950: 93).
- (8) *jeməŋ nepek tǔŋət-t-at kaša ow*
 szent könyv olvas-PRPTC-3SG PPOS ajtó
jetpe-na χǒjat-ət pǒtərt-t-et śaś-ət.
 PPOS-LOC ember-PL beszél-PRPTC-3PL hallatszik-PRS.3SG
 'Mialatt a Bibliát olvasta, az ajtó előtt emberek beszélgetése hallatszik' (STEINITZ 1950: 94).

Jelöletlen időhatározói alárendelő mondat a Szent Miklósról szóló mesében (STEINITZ 1950: 91–99) található. Valószínűleg nem véletlen, hogy a ritkának számító szintaktikai megoldás biztos példája párbeszédes részben jelenik meg. A cselekménynek ezen a pontján Szent Miklós arra utasítja a főhőst, a parasztember fiát, hogy jótéteményeiért cserébe építsen neki templomot (9) (10):

- (9) *jǒχ jǒχət-t-ən, ma nem-em-na wǝškəw oms-a!*
 PRVB érkezik-PRS-2SG 1SG név-1SG-LOC templom
 állít-IMP.2SG
 '(Amikor) hazaérsz, építs templomot a tiszteletemre!' (STEINITZ 1950: 98).
- (10) *wǝškəw-en ještə-t, wǝškəw-a mǎn-a*
 templom-2SG elkészül-PRS.3SG templom-LAT megy-IMP2SG
manət want-ta!

1SG.ACC néz-Inf

'(Amikor) elkészül a templom, menj oda, és nézz meg engem!'
(STEINITZ 1950: 98).

A fenti szintaktikai megoldás azonban nem gyakori a Maremjanintól gyűjtött meseszövegekben.

Olyan időhatározói összetett mondat egyáltalán nem akadt, ahol akár hanti, akár oroszról átvett kötőszó jelölte volna a két tagmondat kapcsolatát.

5.2. Visszaemlékezések

Az elbeszélő szövegekben az időhatározói összetett mondat háromféleképpen valósulhat meg:

- (a) igeneves szerkezetet tartalmazó mondat,
- (b) kötőszó nélküli mondatpárok,
- (c) 'amikor' jelentésű kötőszóval bevezetett alárendelő összetett mondat.

Az elbeszélésekben az igeneves mondatok és a kötőszó nélküli mondatpárok aránya különbözik a meseszövegek arányaitól: az utóbbiak jóval gyakoribbak, mint a mesékben. Az alábbiakban ezeket a szerkezeteket veszem sorra.

5.2.1. Igeneves időhatározói összetett mondatok

Az igeneves alárendelő összetett mondat természetesen előfordulhat önálló mondatként is, valamint *farok-fej* kapcsolásban is.

5.2.1.1. Igeneves időhatározó önálló összetett mondatban

Az igeneves szerkezetek használata élőnek tűnik: nemcsak a gyakori előfordulás miatt frázissá merevült szókapcsolatként fordul elő, ahogy a (11) és (12)-ban gyanítható, hanem az adatközlő aktívan használja (13):

- (11) *aj-a ut-m-em-na aŋke-m-na náńka mesta-ja*
kicsi-LAT van-PPTC-1SG-LOC anya-SG1-LOC dajka hely-LAT
táj-s-aj-əm.
birtokol-PST-PASS-1SG

'Kiskoromban anyám dajka helyett tartott' (STEINITZ 1989: 133).

- (12) *jőχ mǎn-m-ew sǎχat jőχəl-pösəŋ-kurt-a χoj-s-əw.*
PRVB megy-PPTC-1PL PPOS j-p. falu-LAT marad-PST-1PL
'Visszautaztunk alatt *jőχəl-pösəŋ-kurt*-ban álltunk meg' (STEINITZ 1989: 157).

- (13) *íat' tiγ-əm pōra-na χǎta-pan-kur^c-na rupij^c-s-əm*
háború kitör-PPTC idő-LOC *χǎta-pan*-falu-LOC dolgozik-PST-1SG
aj kawr χōśa.
kis Gavril PPOS

'A háború kitörése idején *χᾱta-pan-kurt*-ban dolgoztam Kis Gavrilnál' (STEINITZ 1989: 134).

5.2.1.2. Igeneves mondatok THL-kapcsolásban

Jellemzőnek mondható Maremjanin stílusára a THL-kapcsolás. Gyakran találkozunk a valahová indulás, utazás és érkezés leírására THL-mondatokkal, mégpedig az igeneves és a jelöletlen összetett mondatok között egyaránt. A (14) számú mondatpárban a „farok” rész véges igei szerkezetét „fej” részben igeneves szerkezet ismétli meg:

- (14) *χῦw mīj wan šuš-s-əm, χot-em-a jōχot-s-əm.*
 hosszú CONJ rövid lépdél-PST-1SG ház-1SG-LAT érkezik-PST-1SG
χot-em-a jōχot-m-em-na kūt-a pātl-əs.
 ház-1SG-LAT érkezik-PPTC-1SG-LOC vastag-LAT sötétedik-
 PST.3SG
 'Hosszan vagy röviden lépdeltem, megérkeztem a házamba. Házamba érkezemkor teljesen besötétedett' (STEINITZ 1989: 180).

Az 'érkezik' ige ismétlésével THL-mondatpárokból gyakran találkozunk. A fenti példához hasonló: STEINITZ 1989: 169, 190.

Ugyancsak utazás leírásában fordul elő a *ji-* 'jön' ige megismétlése (15):

- (15) *men tiləs kem ji-s-mən.*
 1DU hónap körül jön-PST-1DU
jūw¹³-m-emη χῦwat manət turəm tapətjaη sir ar
 jön-PPTC-1DU PPOS 1SGACC isten hetven fële sok
šuk-na mā-s-te.
 kín-LOC ad-PST-3SG.O
 'Körülbelül egy hónapig jöttünk. Jövésünk / utazásunk során nekem az isten hetvenféle sok kínját adta (ti. a kereskedő)' (STEINITZ 1989: 155).

Nem csupán utazást, mozgást jelentő igék fordulnak elő THL-mondatokban, hanem a következők is: *χis-* 'marad' (STEINITZ 1989: 190); *tīy-* 'születik, keletkezik, létrejön' (i. m. 134); *wetpəstə-* 'vadászik' (i. m. 165).

Ahogy ezt más nyelvekben is leírták, olyan mondatpárok is vannak, amelyekben nem szó szerint ismétlődnek meg az igék, hanem a második mondat első fele az előző mondat végi állítmánynak a parafrázisát adja meg. Az első ilyen példában (16) a *mān-* 'megy' és a *jōχot-* 'érkezik' ige kapcsolódik össze:

¹³ Az ige ugyanaz, mint az előző mondatban (*ji-*), csak igenévi alakjában egy másik tőváltozata szerepel (*jūw-*).

- (16) *nõw-a* *ji-s,* *kurt-a* *mǎn-s-əm.*
világos-LAT válik-PST.3SG falu-LAT megy-PST-1SG
'Kivilágosodott, a faluba mentem.'
kurt-a *jõχət-m-em-na* *würtə joχ ewət ij χu*
falu-LAT érkezik-PPTC-1SG-LOC vörös nép PPOS egy ember
wet-əm.
öl-PPTC
'A faluba érkeztemkor a vörösök közül egy embert megöltek.' (STEINITZ 1989: 136).

Ez a két ige együtt a következő helyeken fordul még elő: STEINITZ 1989: 135, 182.

Hasonló mondatpárokból fordulnak még elő a következő igék is: *tatəs-* 'vonul' és *jõχət-* 'érkezik' (STEINITZ 1989: 182); *mǎn-* 'megy' és *tatəs-* 'vonul' (i. m. 181).

Elmondható tehát, hogy az időhatározói mondatokban az igeneves szerkezet igen gyakran szerepel THL-kapcsolásban, illetve, hogy a farok-fej kapcsolat tiszta ismétléses és parafrázisos fajtája egyaránt előfordul.

5. 2.2. Jelöletlen összetett mondatok

5.2.2.1. Önállóan előforduló jelöletlen összetett mondatok

A mesékkel szemben Marenjanin visszaemlékezéseiben számos olyan mondat van, amelyek esetében komolyan felmerül, hogy valójában jelöletlen alárendelő összetett mondatok. Ilyen a (17) példa. Az előzményben Marenjanin *χǎŋlasəŋ-kurt*-ba ment vadászni, és azon a tavaszon kevés mókust tudott elejteni. Az idézett mondattal már a következő bekezdés indul:

- (17) *šuxtar-kurt-a* *jõχət-s-əm,* *wasilow-na*
š-k.-LAT *érkezik-PST-1SG* *Vasziljev-LOC*
χojij-s-aj-əm *χot* *oməs-ta.*
tartóztat-PST-PASS-1SG *ház* *rak-INF*
'(Amikor?) *šuxtar-kurt*-ba érkeztem, Vasziljev marasztalt házat építeni' (STEINITZ 1989: 141).

5.2.2.2. Jelöletlen összetett mondatok THL-kapcsolásban

A jelöletlen időhatározói alárendelés gyanújába eső mondatok számos esetben ugyanolyan, fej-farok kapcsolásos ismétlő formulában szerepel, amilyenben az igeneves időhatározói mondatok is sűrűn előfordulnak.

Az alábbi példában (18) az első mondat fő eseménye (ti. 'a fehérek megérkeztek'), szó szerint megismétlődik a másodikban.

- (18) *würtə joχ ős-a mǎn-əm jǫpəna nōwə joχ*
 vörös nép észak-LAT megy-PPTC PPOS fehér nép
jǫχət-s-ət.
 jön-PST-3PL
 'A vörösök északra mente után megérkeztek a fehérek.'
nōwə joχ jǫχət-s-ət, ontrej tǫw rǫśət-kurt-a
 fehér nép jön-PST-3PL Andrej 3SG r.-k.-LAT
mǎn-əs.
 megy-PST.3SG
 '(Amikor) megérkeztek a fehérek, Andrej rǫśət-kurt-ba ment' (STEINITZ 1989: 136).

Mivel a fehérek érkezése az első mondatban már elhangzott fő közleményként, nem valószínű, hogy a rákövetkező mondatban is ugyanolyan súlya lenne. Értelmezhető azonban úgy, hogy Andrej távoztának idejét jelöli ki a fehér csapatok megérkezése. (Jelentősége Andrej távoztának van Maremjaninra nézve, mert ekkor egyedül marad a lovakkal.)

Számos példa van a 'megy' és az 'érkezik' jelentésű igék ilyen előfordulására is, például (19):

- (19) *ma šit-em-na ősəs-woš-a mǎn-s-əm.*
 SG1 ez-1SG-LOC ő.-w.-LAT megy-PST-1SG
 'Ezzel (= ezután) Berjozovba mentem.
ősəs-woš-a jǫχət-s-əm, wošəj unə sut joχ
 ő.-w.-LAT érkezik-PST-1SG városi nagy hivatalnok nép
mir-χot ākət-s-ət.
 tanács-ház gyűjt-PST-3PL
 (Amikor) megérkeztem Berjozovba, a város fő funkcionáriusai gyűlést hívtak össze' (STEINITZ 1989: 143).

Ilyen mondatpárok találhatók még: STEINITZ 1989: 137, 141, 194.

A felsorolt példákban az a közös, hogy a mondatpár második tagjában az első és a második tagmondat alanya nem egyezik meg és ez nem támogatja az „egymást követő események elsorolása” értelmezést. Ha mégis egyeznek az alanyok, akkor a tagmondatok között aktív-passzív különbség van, l. a következő példát (20):

- (20) *šatta sāχat ma mǎn-s-əm mǫŋ woš-ew-a.*
 később PPOS 1SG megy-PST-1SG 1SG város-1PL-LAT
mǫŋ woš-ew-a jǫχət-s-əm, šelsowet-a
 1PL város-1PL-LAT jön-PST-1SG községi.tanács-LAT

woχ-s-aj-əm

hív-PST-PASS-1SG

'Aztán a városunkba mentem. (Amikor) a városunkba értem, hívtak a községi tanácsra' (STEINITZ 1989: 142).

A következő két példa (21) (22) alátámasztja azt a vélekedést, miszerint az ilyen mondatokban¹⁴ az első esemény kijelöli a második esemény idejét, ugyanúgy, ahogyan az igeneves szerkezet teszi (amely, mint láttuk, szintén igen gyakori). A két mondat tartalma lényegileg ugyanaz (amikor X hazaérkezett, Y már otthon volt), mindössze az igeneves és a véges igés megformálásban különbözik:

- (21) *ma kurt-em-a kur-na jőχ mǎn-s-əm.*
 1SG falu-1SG-LAT láb-LOC PRVB megy-PST-1SG
jőχ jőχət-m-em-na a'se-m jőtn.
 PRVB jön-PPTC-1SG-LOC apa-1SG otthon.
 'Hazamentem gyalog a falumba. Hazaérkeztemkor apám otthon volt' (STEINITZ 1989: 135).

- (22) *mōŋ šit-ew-na āktəs-s-əw, wer-s-əw,*
 1PL ez-1PL-LOC szedelőzködik-PST-1PL csinál-PST-1PL
jetə šušmə-s-əw χu-porəχ-χot-a.
 PRVB lépdél-PST-1PL χ.-p.-χ.-LAT
 'Mi ezután szedelőzködtünk, tettünk-vettünk, ellépdeltünk χu-porəχ-χot-ba.'

šiy jőχət-s-əw, unə jiy-ewet jőtn.
 oda érkezik- PST-1PL nagy testvér otthon
 '(Amikor) odaértünk, a nővére otthon volt' (STEINITZ 1989: 196).

Grammatikai elem tehát nem mutatja, hogy milyen viszony van a két tagmondat között. Ugyanakkor az alanyok különbözősége nem azt az értelmezést támogatja, hogy pusztán egymás utáni (független) események felsorolásáról van szó. A kapcsolat a különböző alanyú tagmondatok között éppen az lehet, hogy az (előző mondatból megismételt) első esemény a rákövetkező eseményről informál, például egy időben zajlott vele, vagy éppen lezárulta után kezdődött a másik stb. Azokban a mondatokban, amelyekben felmerül, hogy az egyik tagmondatban leírt esemény a másik tagmondatban szereplőnek háttérül szolgál, ott legalábbis kedvező körülmények keletkeznek a kötőszavas időhatározói összetett mondat kialakulásához.

¹⁴ Ti. a THL-mondatpárok második mondatában, ahol a tagmondatpárok mindegyike finit igét tartalmaz.

Feltehető, hogy a két megoldás Maramjanin korának nyelvében egymás mellett él, és az élőbeszédre (illetve ennek írásos lenyomatára) inkább a finit–finit, a folklórra – ahol a sokszor ismétléssel rögzült formák jellemzők – a finit–infinít THL gyakoribb.

5.2.3. Kötőszavas időhatározói alárendelő összetett mondat

Egyetlenegy olyan mondat akadt a visszaemlékezésekben, amelyben az időhatározói összetett mondatban a főmondat és a mellékmondat viszonyát utalószó és kötőszó is jelzi (23):

- (23) *χun mōŋ moskwa-na jǎχ-ta untl̥-s-əw,*
 amikor 1PL M.-Loc jár-INF tanul-PST-1PL
tűw s̥ir̥^cna mōŋ pǎntaŋ-ew jǎχ-ta ǎnt pit-əs.
 3SG akkor 1PL PPOS-1PL jár-INF NEG kezd-PST.3SG
 'Amikor megtanultunk közlekedni Moszkvában, elkezdett nem járni velünk (értsd: nem kísérgetni minket)' (STEINITZ 1989: 147).

Ez a kötőszó – mint sok más nyelvben is – a hanti *χun* 'mikor' jelentésű kérdőszóból jött létre, tehát belső keletkezésű kötőszó. A fenti példában a tagmondatok sorrendje megyegyezik azzal, amely a kötőszó nélküli, azaz jelöletlen összetett mondatokban is megfigyelhető, más szóval mutatja az események eredeti sorrendjét. Az utalószó megfigyelésére ez a mondat nem ad lehetőséget.

Orosz eredetű időhatározói kötőszóra Maramjanin elbeszélő szövegeiben – a folklór szövegekhez hasonlóan – nem akadt példa.

6. Összefoglalás

A fenti dolgozatban ismertetett vizsgálat célja, hogy a kiterjedt kétnyelvűség előtti időkből származó, az élőbeszédhez viszonylag közeli szövegben áttekinthető az időhatározói összetett mondatok kifejezési módjait.

Az előzetes elvárásoknak megfelelően az 1930-as években lejegyzett szövegekben az időhatározói alárendelt mellékmondat nem jellemző, mindössze egyetlen példa akadt rá.

Nagyobb jelentősége lehetett azonban a kötetlen beszédben a jelöletlen összetett mondatoknak, mint ahogy a folklór szövegek alapján gondolható. Ez a szintaktikai megoldás lehetőséget ad arra, hogy kötőszó jelenjen meg a mondatban. Ezáltal a mondat szerkezete nem módosul, a kötőszó mindössze elfoglal egy létező helyet. Akár úgy is felfogható, hogy az újonnan megjelent kötőszó felváltja a zéró kötőszót (GRENOBLE 2012: 103), ami természetesen a későbbiekben további változások elindítója lehet.

Az adatközlő meséire jellemző az igeneves időhatározói összetett mondat. Néhány olyan mondat is előfordul, amelyben a két finit ígét tartalmazó tagmon-

dat közötti kapcsolat semmilyen módon nincs jelölve, ezek – valószínűleg nem véletlenül – párbeszédes részben szerepelnek. Kötőszavas alárendelő mondatra Maremjanin meséiben egyáltalán nincs példa.

Maremjanin visszaemlékezéseiben – ahol a saját maga által megfogalmazott mondatokat ő maga rögzítette írásban – is vannak igeneves időhatározói összetett mondatok. A meseszövegekhez képest azonban sűrűn fordulnak elő aszindetikus tagmondatpárok, amelyek közül az első nagy valószínűséggel az időkeretet határozza meg a második tagmondatban foglalt esemény számára. Ezek időhatározói értelmezését támasztja alá az, hogy ugyanolyan mondatfűzésekben jelennek meg, mint amilyenekben a minden kétséget kizáróan időhatározói igeneves összetett mondatok. A THL-ben történő ismétlésből fakadóan a mondatpárok második tagjában a megismételt esemény kisebb prominenciája kedvező feltételeket teremt ahhoz, hogy a következő tagmondatban foglaltak körülményeként legyen értelmezhető. Ez pedig az egyik tényező lehet, amely lehetővé teszi – más lehetőségek mellett¹⁵ – az alárendelő időhatározói mondatok belső keletkezését.

A kötőszavas alárendelő összetett mondat elterjedését – természetesen az orosz hatás mellett – általánosan ismert tényezők, például a beszédtervezéskor jelentkező előnyök (hosszabb idő a tervezésre, a fő- és a mellékmondat kötetlenebb sorrendje stb.) is segítik.

A fentiek ismételten felhívják a figyelmet arra, hogy amennyiben egy nyelv- (állapot) leírásakor mindössze folklór szövegekre támaszkodhatunk, amelyek jellemzői törvényszerűen eltérnek az élőbeszédétől, a leírás csak fenntartásokkal vonatkoztatható a nyelv egészére. Mindez még akkor is lemérhető, ha valódi spontánbeszéd nem is áll rendelkezésre, csak kötetlen narratíva az adatközlő saját kezű lejegyzésében.

Rövidítések

1	= 1. személy	NF	= nem jövő idejű
2	= 2. személy	O	= tárgyas ragozás
3	= 3. személy	PL	= többes szám
ACC	= tárgyeset	PPOS	= névutó
AGNT	= ágens	PPTC	= befejezett melléknévi igenév
CONJ	= kötőszó	PRPTC	= folyamatos melléknévi ige-név
DS	= nem egyező alany	PRS	= jelen idő
DS	= nem egyező alany	PRVB	= igekötő
DU	= kettős szám	PST	= múlt idő
DU	= kettős szám	RP	= reported past
IMP	= felszólító mód	SG	= egyes szám

¹⁵ Kötőszavas mellérendelő mondatok is alakulhatnak ki ilyen módon.

LAT	= latívusz	SS	= egyező alany
LOC	= lokatívusz	TR	= kötőhang

Irodalom

- ANDERSON, GREGORY D. S. (2006), Towards a Typology of the Siberian Linguistic Area. In: MATRAS, YARON – MCMAHON, APRIL – VINCENT, NIGEL (eds), *Linguistic Areas. Convergence in Historical and Typological Perspective*. Palgrave Macmillan, Basingstoke. 266–300.
- BERECZKI GÁBOR (2003). *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- COMRIE, BERNARD (1988), General features of the Uralic languages. In: SINOR, DENIS (ed.), *The Uralic Languages*. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 451–478.
- CRISTOFARO, SONIA (2003) *Subordination*. Oxford University Press, Oxford.
- CSEPREGI MÁRTA (1996), Orosz nyelvi hatás a déli osztják szintaxisban. In: MÉSZÁROS EDIT (szerk.), *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére. A JATE Finnugor Tanszék külöнкиadványa*. Szeged. 60–67.
- DEWOS = STEINITZ 1966–1993.
- FEJES LÁSZLÓ (szerk.) (2008), *Serkáli osztják chrestomathia*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- GRENOBLE, LENORE (2007), The importance and challenges of documenting pragmatics. In: AUSTIN, PETER K. (ed.), *Language Documentation and Description*. Vol 4. SOAS, London. 145–162.
- GRENOBLE, LENORE A. (2012), Areal typology and syntactic change. *Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin)* 2012/1: 101–104.
- GRENOBLE, LENORE A. (2013), The syntax and pragmatics of Tungusic revisited. In: BICKEL, BALTHASAR – GRENOBLE, LENORE A. – PETERSON, DAVID A. – TIMBERLAKE, ALAN (eds), *Language Typology and Historical Contingency*. In honor of Johanna Nichols. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam. 357–382.
- GUILLAUME, ANTOINE (2011), Subordinate clauses, switch-reference, and tail-head linkage in Cavineña narratives. In: VAN GIJN, RIK – HAUDE, KATHARINA – MUYSKEN, PIETER (eds), *Subordination in Native South-American Languages*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 109–140.
- HAJDÚ PÉTER (1981), *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HAJDÚ PÉTER (1988), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ (1984), *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KHANINA, OLESYA – SHLUINSKY, ANDREY (2008), Finite structures in Forest Enets subordination. A case study of language change under strong Russian influence. In: VAJDA, EDWARD (ed.), *Subordination and coordination strategies in North Asian languages*. John Benjamins, Amsterdam. 63–76.
- LEINONEN, MARJA (2002), Influence of Russian on the Syntax of Komi. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 57: 195–358.